

ДОЛЯ КИЇВСЬКОГО ХУДОЖНЬОГО СПАДКУ¹

Писець Тверського літопису порівнюючи відомості монаха Георгія з тим, що було відомо йому самому про долю Києва і його пам'яток, у деяких випадках робить обмовки на кшталт таких: “Взя же Володимерь чєтыри кони мѣдяны, иже тогда стояли за святою Богородицею въ Киевѣ, нынѣ же того и тамо... нѣсть оть многихъ плѣненій татарскихъ... Якоже рѣхъ маломъ выше о Корсуни, яко нѣсть его, но и о (и)нихъ о рускыхъ градѣхъ о мнзѣхъ тогда бысть писано: и до сего дне, понеже бысть тако тогда; нынѣ же азъ начахъ преписывати сіє въ лѣто 7042, и тако незгодно написати: и до сего дне, но, не рушаа писанія Георгієва, тако пишємъ, яко и до сего дне, а нѣсть тако, но нѣчто отчасти єсть и до сего дне”². Таким чином, лише “нѣчто” з минулого частково збереглось, – такою є думка писця, який спостерігав київську та іншу старовину в 1534 році. Це було точне спостереження. Ще раніше великий князь Литовський Олександр-Вітовт в окружній грамоті 1415 р., зверненій до руського населення з повідомленням про його рішення обрати київським митрополитом Григорія Цамблака, скаржився на безперервне розкрадання київських святинь³.

Розпорошення святинь і художніх старожитностей Київської землі почалось, проте, не нині, а значно раніше, далеко в глибині століть. В історичній перспективі це пограбування являє собою окреме явище давньоруського життя, особливості якого ще не вивчені, так само як не в'яшені і не поставлені у взаємозв'язок спонукання, кінцевою метою яких було користування багатим художнім спадком Київської Русі. В сирому вигляді лежить значний матеріал, що змальовує ці спонукання з різних боків, і я з великим побоюванням наслідуюсь вступити в цю область, що по суті розкриває першорядної важливості процес переносу київських форм мистецтва далі в різні землі давньої Русі.

¹ Переклад українською Д. Гордієнка.

² ПСРЛ. Т. XV: Рогожский летописец. Тверский сборник. М., 2000, стлб. 108.

³ Див.: Окружная грамота Литовскаго великаго князя Александра-Витовта, объ отдѣленіи Кіевской митрополіи оть Московской, и о поставленіи в санъ Кіевскаго митрополита Григорія Цамблака // Акты, относящиеся к истории западной России, собранные и изданные археографическою комиссією. Т. I: 1340–1506. СПб., 1906, с. 35–37.

Київський художній спадок є найдавнішим в історії становлення руського стилю. Його значення, проте, радше відчувається, ніж науково визначається, і саме з тієї причини, що до сьогодні ми не можемо навіть приблизно підбити підсумки цьому спадку. Минуле, що загинуло, і те, що було розпорошено, не приведено ще у зв'язок з історією розвитку руського мистецтва.

Про цей загиблий і розпорошений спадок надзвичайно важливі відомості містяться в наших письмових джерелах. До огляду найважливіших з них я тепер переходжу, змушений багатством матеріалу пропонувати по частинах огляд історичних свідчень про загиблий спадок Києва, а так само і про збережені пам'ятки, що розкидані по різних містах і весях, і до розбору свідчень про них.

На першому місці мають бути поставлені київські святині, загиблі і забуті протягом віків. Навколо цих святинь виникало особливе життя, що набувало форм тодішнього художнього стилю, риси якого інколи з вражаючою точністю і правдоподібністю збережені очевидцями.

1. Глава св. Климента

Я не буду знову зупинятись на різноманітних свідченнях про відому запону, принесену Володимирі грецьким філософом, із зображенням Страшного суду, яка врешті-решт закінчила своє легендарне існування в Москві і вшановувалась уже у вигляді ікони. Я мав нагоду у свій час звернути на неї увагу читача і опублікувати статтю у збірці на честь В. Ламанського⁴ і жодних нових даних про неї подати не можу.

Кожного може цікавити інша святиня, що згадується в усіх літописних зводах, а саме, мощі св. Климента. Текст, в якому вони згадуються, що однаковий майже в усіх випадках, у Лаврентіївському літописі повідомляє: “Володимеръ же посемь поемъ царицю и Настаса и попы Корсуньски съ мощ[а]ми святого Климента и Фива оученика его, поима съсуды церковныа, иконы на благословеньє себѣ”⁵.

В Житті св. Володимира, що дійшло у списку XVI століття (Торжественников Румянцевського музею № 434), який О. Соболевський вважає найдавнішим (XII–XIII століття), замість мощів Фіва згадуються

⁴ Айналов Д.В. Два примечания к летописному исповеданию веры // Сборник статей, посвященный акад. и засл. проф. В.И. Ламанскому. СПб., 1908, т. II, с. 892–901.

⁵ ПСРЛ. Т.І: Лаврентьевская летопись. М., 1997, стлб. 116.

⁶ Соболевский А. Памятники древнерусской литературы, посвященные Владимиру св. // Чтения в Историческом Обществе Нестера летописца, 1888, кн. II, с. 16.

мощі “инѣхъ святыхъ”⁷. Існування мощей св. Климента, покладених у Десятинній церкві, окрім свідчення Тітмара Мерзебургського, який називав Десятинну церкву “ecclesia Christi martiris et papae Clementis”⁷ (“церквою мученика во Христа і папи Климента”), нині остаточно підтверджено текстом давньоруського слова домонгольського періоду, що було оприлюднено тим самим акад. О. Соболевським (у 1901 р.): “Чудо св. Климента папы римского”⁸. У похвалі св. Клименту тут висловлена чітко думка не лише про існування мощів, але і пошановування їх у Києві:

“присный заступниче земли рускые, вѣнче прекрасный граду нашему, слави тобою, святче Божій, вѣрнии князи наши хвалятся, святители ликують і ереи веселятся, мниси радуются, людіе доброшествоють приходяще къ тебѣ правую вѣрою къ твоимъ мощемъ, святыню почерпающе и хваляще Бога, возвращеся во своя си, освящающе дома и храмы и телеса своя, кропленіемъ мажущесе... бѣси прогонимы бывають, недужи отбѣгають, ратнии бузь успѣха возвращаются”. По тому до нього возсилається молитва дарувати спасіння, “яко имѣя дерзновение ко всѣхъ Владычицѣ”, з чого випливає, що мощі, дійсно, спочивали в Богородичній Десятинній церкві, що навколо них склалось певне вшанування суспільного характеру.

У списку князя М. Оболенського присутність мощей у Десятинній церкві указана ще чіткіше: “якоже бо небо другое на земли истинно показася, владычня матере церкви божественныя, въ нейже по истиннѣ честное твое тѣло лежа, аки солнце просвещаетъ вселенную”⁹.

Нещодавно Н. Попов цілком правильно вказав на те, що чудо з хлопчиком, про яке розповідається в Слові, являється перекладним з грецької. Проте, на основі цього ще не можна висувати, що історична достовірність даних Слова про пошанування на Русі, себто в Києві, мощей св. Климента, є зовсім необгрунтованою і що вислів Слова: “вѣнче земли русскія”, “отъ Херсона въ нашу русскую страну”, “но и въ Херсонѣ и въ Руси рекуще ему”, – суто випадкові вставки. Автор не взяв до уваги історичних свідчень про пошанування свв. мощей і глави св. Климента в Києві, а тому його спроба віднести ці, чомусь, випадкові

⁷ *Thitmari Merseburgensis episcopi. Chronicon. Hannoverae, 1889, p. 237.*

⁸ *Соболевский А.И. Чудо св. Климента папы Римского. Древнерусское “слово” домонгольского периода // ИОРЯС, 1901, т. VI, кн. 1. – Цюю цитату не вдалось звирити з публікацією Соболевського, вона подається за Айналовим.*

⁹ *Оболенский М. О двух древнейших святыхъ Киева: мощахъ св. Климента и кресте великой княгини Ольги // Киевлянин / Изд. М. Максимович. М., 1850, кн. 3, с. 145.*

вставки на рахунок латинської пропаганди XV століття в Москві, позбавлена історичної доказовості¹⁰.

В наведених повідомленнях указуються лише мощі св. Климента, але на Київському соборі 1147 року, коли зайшла мова про поставлення свого власного митрополита незалежно від царгородської церкви, то Ануфрій єпископ Чернігівський сказав: “азъ свѣде, достоить ны поставити [митрополита – Д. А.], а глава оу насъ есть святого Климента, ꙗкоже ставъть грѣци рукою святого Ивана”¹¹. Таким чином, невизначене поняття “мощі” тут замінено конкретною реліквією, главою св. Климента. Враховуючи ту обставину, що в перших наведених відомостях згадуються лише мощі, а також враховуючи те, що мощі св. Климента переносились з місця на місце, що ім’я св. Климента римського зв’язалось з іменем св. Климента Анкірського, а також і тому, що в Константинополі в 1206 році була знайдена також голова св. Климента, яку граф Ріан визнав апокрифічною¹², може виникнути питання про історію пошанування глави св. Климента в Києві. Автор невеличкої замітки про давно забуту стародавню київську святиню¹³, себто главу св. Климента, вважав, що голову цю потрібно вважати частиною тих мощів, які привіз св. Володимир. Проте, навряд чи можна припускати, що така святиня не була б згадана в літописі і в наведеному вище слові. В будь-якому разі потрібно зважати на те, що пряма згадка про голову св. Климента відноситься до 1147 року, і що, відповідно, існування її в Києві необхідно відносити на більш ранній час. Чи не слід віднести її появу в Києві до часів Ярослава Мудрого, про що розповідається в одній цікавій пам’ятці. Ця пам’ятка являє собою приписку на берегах дуже давнього рукопису церкви св. Авдомара до сказання про чудо з хлопчиком біля гробниці св. Климента, в якій розповідається таке:

“Року 1048 від Р. Хр., коли Генріх, король франків, послав у Рабастію Каталонського єпископа Рогерія за дочкою короля тієї землі іменем Анна, з якою він мав одружитись, то Одальрік, прелат церкви св. Марії в Реймсі, звернувся до цього єпископа, якщо йому буде це можливим, дізнатись, чи в тих місцях є такий Херсон, де, як розповідають, спочив св. Климент, чи відходить море і нині в день його народження і стає

¹⁰ Попов Н. Несколько разъяснений к Слову о чуде св. Климента над отроком // ИОРЯС, 1915, т. XX, кн. 3, с. 22–31.

¹¹ ПСРЛ. Т. II: Ипатьевская летопись. М., 1998, стп. 341.

¹² *Exuviae sacrae Constantinopolitanae*, I, див. вказ. S. Clementis caput.

¹³ Давно забытая древнейшая киевская святиня // Киевская старина, 1884, т. X, № 11, с. 534–541. Див. також статтю кн. М. Оболенського: О двух древнейших святинях Киева., с. 139–147.

доступним для тих, що туди йдуть? Це він зробив. Бо від короля тієї країни Ярослава він дізнався таке: що папа Юлій відправився в ті краї, де лежав св. Климент, для знищення ересі, що поширилась у тих краях. Закінчивши цю справу цей папа направився був назад, але тут з'явився йому ангел Господній і сказав йому: “не йди назад, бо Господь наказує тобі відправитись назад і перенести тіло св. Климента, що доти лежало в морі”. – “Як то може статися, – сказав він, – коли море розступається лише в день його народження?” – Промовив ангел: “Це тобі знак, що Господь наказує тобі вернутись, бо як ти підйдеш, море розступиться”. Він відправився туди, переніс тіло св. Климента на берег і збудував там церкву. Взявши з собою частину мощів він відправився в Рим, і в той самий час, коли римський народ зустрічав ці реліквії з найбільшою шанобою, гробниця, що перебувала в морі, піднялась з ґрунтом і утворився острів, на якому місцеві мешканці збудували базиліку і конгрегаційну залу і з того часу плавають туди на суднах. По тому той слов'янський король Георгій повідомив Каталунському єпископу, що він сам колись був туди відправився і привіз з собою голови св. Климента і Фіва його учня і поклав у граді Києві, де вони праведно спочивають. Ці глави він показав єпископу (*Retulit igitur idem rex Georgius sclavus episcopo Catalaunensi, quod ipsemet ibi perrexit, et inde secum attulit capita S. Clementis et Phoebi discipuli ejus, et posuit in civitate Chio, ubi honorifice venerantur. Quae etiam capita eidem episcopi ostendit*)¹⁴.

¹⁴ Acta Sanctorum, t. VIII (Martii t. II), p. 16. Роблю повну виписку: Eo facit, quod subjungam, ante annos DC a Iaroslao Russorum rege catholico, S. Wladomiri filio. SS. Romani et Davidis, sive Borissi et Hlebi martyrum fratri, legati Henrici I Galliae regis narratum, quodque in vetusto codice ecclesiae S. Audomari, ad miraculum, quod in actis S. Clementis refertur de infantulo sub undis post anni spatium dormiente reperto, in margine adscriptum est.

“Anno incarnati verbi MXLVIII, quando Henricus rex Francorum misit in Rabastiam [Bastarniam? – Д.А.] Catalanensem episcopum Rogerum pro filia regis illius terrae Anna nomine, quam debebat ducere uxorem, deprecatus est Odalricus, praepositus S. Mariae Remensis ecclesiae, eundem episcopum, quatenus inquirere dignaretur, utrum in illis partibus esset Cersona, ubi S. Clemens requiescere legitur, vel si adhuc mare partietur die natalis eius et pervium esset euntibus? Quod et fecit. Nam a rege illius terrae, scilicet Jaroslavo, hoc didicit; quod Julius papa in regionem illam, ubi S. Clemens jacebat, ad destruendam haeresim, quae illis in partibus pululaverat, perrexit, cumque peracto negotio idem papa ab illis partibus regredi inciperet, apparuit illi angelus Domini dicens: “Noli recedere, a Domino enim praecipitur tibi, ut revertaris et transferas corpus S. Clementis, quod hactenus in mare jacuit”. “Quomodo – inquit – hoc potest fieri, cum mare non partiatur nisi in die natalis eius?” Cui angelus: “Hoc est tibi signum, quod Dominus tibi praecipit reverti, quia mare in occursum tuum partietur. Perrexit ibi et transtulit corpus S. Clementis et posuit illud super ripam et aedificavit ibi templum et assumens de corpore ejus reliquias Romam secum tulit. Contigit autem, ut illo deferente, die quo reliquias cum summa honorificentia populus Romanus recepisset, eodem die sepulcrum, quod in mari relictum erat

Незважаючи на недоречності, помічені в тексті, на кшталт тих, що Русь називається Рабастією, це слово коментарі тексту переробили в Бастарнію, що перше віднайдення тіла св. Климента приписано папі Юлію I, перебування якого на Кримському півострові не відомо з його житія, приписка ця дуже цікава.

Вчений коментатор тексту запідозрив у спотворенні фактів або самого Ярослава, якому, проте, мало бути відомо про діяльність св. Кирила, або самого єпископа Рогерія, або ж писця. Все ж таки необхідно сказати, що за винятком цих дивакуватостей все, що стосується фактичного боку появи острова, мошей, передано в дуже цікавій редакції, а спорудження базиліки приписано не ангелам, а мешканцям країни. Лишається наступне питання: чи варто вважати такою ж дивиною і нісенітницею повідомлення самого Ярослава, що він сам під час перебування свого в Херсоні взяв глави св. Климента і Фіва і привіз їх у Київ? У початковому літописі Володимир також привозить мощі св. Климента і Фіва, і автор указаної вище замітки про главу св. Климента пробує узгодити це протириччя тим, що Ярослав міг бути в Корсуні разом з Володимиром 12 чи 14-річним отроком і привезти мощі разом з батьком. Враховуючи те, що в тексті замітки трапляються і інші нісенітниці, можна було припустити і плутанину тексту Рогерія в передачі слів Ярослава, але вказана раніше обставина, що відомості про існування глави св. Климента в Києві вперше з'явились у 1147 році, що раніше в літопису і давньоруському слові не мовиться про голови, а про мощі свв. Климента і Фіва, а в наведеній приписці суголосно з іншими руськими даними називається глава св. Климента, і замість мошей Фіва також його голова, які обидві були показані Рогерію самим Ярославом, може виникнути питання, чи не приніс, дійсно, ці глави свв. мучеників сам Ярослав, як це стверджує приписка? Забути про діяльність Володимира, свого батька, Ярослав не міг і до слуху Рогерія мала б потрапити оповідь про Володимира, якби, дійсно, його ім'я в давнину пов'язувалось з привезенням мошей свв. Климента і Фіва з Корсуна.

cum solo se super mare erigeret et fieret insula; ubi illius regionis homines basilicam exstruxerunt et congregationem; et tunc ad illam ecclesiam navigio itur. Retulit igitur idem rex Georgius Sclavus episcopo Catalanensi, quod ipsemet quondam ibi perrexit et inde secum attulit capita S. Clementis et Phoebi discipuli ejus et posuit in civitate Chijov, ubi honorifice venerantur, quae etiam capita eidem episcopo ostendit". Ці дані коротко викладені і в примітці до житія св. Маріяна, аббата Ратісбони під 9 лютого: Acta Sanctorum, t. II. Martii, IX Febr. Antverpiae, 1678, p. 370. Див. також: Шахматов А.А. Разыскания о древнейших русских летописных сводах. СПб., 1908, с. 134, прим. 3. В Acta SS. під 23 листопада обіцяно повний виклад змісту вказаної приписки.

Справа в тому, що привезення св. Володимиром мощей свв. Климента і Фіва віднесено літописом до хрещення св. Володимира в Корсуні, після якого він бере з собою ці святині, ікони тощо на благословення собі. Проте, якщо взяти до уваги, що в самому Києві існували різні розповіді про місце хрещення Володимира, при чому говорили і про хрещення в Києві, Василеві і “інако казающе”¹⁵, то безумовність привезення мощей св. Володимиром із Корсуня після хрещення там сама собою відпадає. І дійсно, в деяких випадках відсутні згадки не лише мощей свв. Климента і Фіва, але навіть взагалі якихось мощей, привезених Володимиром у Київ. Так у житії особливого складу сказано: “Царь же Константинъ да Василей дають сестру свою съ великою честью и много мощей и даша ему митрополита Лариона и отпустиша его съ миромъ”¹⁶.

У Сборн. Имп. Публ. Библ. Погод. № 1463 (XVII ст.): “Владимиръ поимъ царицу Анну, сестру благочестиваго царя Василія и взя у святѣйшаго патріарха Николая ХризOVERха перваго митрополита Киеву Леона и великому Новуграду архієпископа Іоакима и презвитеры и діаконы и святія иконы и поиде ко граду Киеву радуяся зѣло”. Важливіше проте, що така давня пам’ятка, як “Память и похвала св. Владимиру” цілком замовчує про хрещення Володимира в Корсуні, а про мощі, присланих Володимиром з приводу його одруження, говорить незалежно від місця хрещення: “и даста ему сестру свою и дары многы присласта къ нему и мощи святыхъ даста ему”. О. Шахматов вважає, тому, що згадка про мощі св. Климента і Фіва належить корсунській легенді¹⁷.

За такої ситуації приписка на згаданому рукописі виростає на свій повний зріст. Ярослав сам розповідає про принесення ним глав свв. Климента і Фіва в Київ і зрозуміло, що сам зміст приписки має бути пов’язаний не з хрещенням Володимира в Корсуні і принесенням ним звідти мощей, а з діяльністю Ярослава¹⁸.

¹⁵ ПСРЛ. Т. II, стлб. 97.

¹⁶ Шахматов А.А. Корсунская легенда о крещении Владимира // Сборник статей, посвященный акад. и засл. проф. В.И. Ламанскому. СПб., 1908, т. II, с. 1075.

¹⁷ Шахматов А.А. Разыскания..., с. 142.

¹⁸ І. Франко припускає лише можливість відвідування Херсона Ярославом разом з батьком 12–14 літнім юнаком. Щодо можливості привезення реліквій св. Климента Римського без батька, “треба покласти на карб затемнення, спричиненого усним передаванням оповідання вже у Франції” [Франко І. Святий Климент у Корсуні // Франко І. Зібрання творів у п’ятдесяти томах, т. 34: Літературно-критичні праці (1902–1905). К., 1981, с. 295]. Проте, ймовірнішим видається елементарне приписування Ярославом собі заслуг батька. Див.: Никитенко Н.Н. От Царьграда до Киева. Анна Порфирородная. Мудрый или Окаянный. К., 2012, с. 257–323.

Глави свв. Климента і Фіва зникли з Києва невідомо коли, і на сьогодні ніде в Росії не пошановуються¹⁹. Дивним, тому, являється факт появи в 1206 році в Константинополі глави св. Климента, перевезеної до Ключійського абатства, тим більше, що обставини її знаходження і вивозу роблять враження продажу святині, історія якої немовби зумисне замовчується монахами. Рукопис 1481–1490 року Ключійської бібліотеки втрачений, але розповідь відтворена Ріаном раніше його зникнення. У розповідь, дуже заплутану і що починається з завоювання латинцями св. Землі, під кінець вставлений текст якогось Далмація з Серціако і його родича Понція de Russeria про те, як вони вирушили в 1205 році для віддання св. Землі і жагу їх придбати свв. реліквії, але не грабунком, і не купівлею, оскільки такі способи заборонені церквою.

По приїзді в Царгород, після довгого проживання тут, одного разу за трапезою від одного священика (Marcellus, vir religiosus, territorii Sabilonensis indigena) Марцелла вони почули, що останній знає про главу св. Климента: “dixit se scire honorabiles cuiusdam sancti reliquias, videlicet caput beati Clementis. Et nos sciscitati sumus ab eo, quomodo de his certus erat. Et respondens, se vidisse barreteam criseam, id est laminam auream insertam capsule, in qua depicta erat imago sancti Clementis et suum proprium nomen grece scriptum, scilicet: “o ayos Clementios”, quod latine dicitur sanctus Clemens”. Монастир, в якому зберігалась голова, називався Trentofolia, а латиною Троянда. Спочатку їм вдається обманним, але благочестивим способом, здобути (pie furari) частину глави, а згодом вкрасти і іншу частину.

Далмацій тим не менше хотів переконатись у достовірності вкраденої реліквії і став шукати знаючих людей. Він знайшов одного сирійця, на ім'я Мойсей, що раніше був хранителем гроба Господнього в Єрусалимі, а потім 15 років жив у Царгороді і добре знав реліквії. Останній йому сказав: “caput beati Clementis a quodam imperatore longe ante Constantinopolim deportatum, sed ubi repositum fuerit se nescire respondit”. Незважаючи на настільки непевну відповідь зраділі Далмацій і Понцій повезли свою святиню в Ключійське абатство²⁰. Вони були переконані, що здобули саме главу св. Климента папи римського, позаяк під час штурму молились главі, призиваючи на допомогу св. Климента і говорячи: “qui pro nomine Christi in mari subversus es” тощо. Монастир Трентофолій або ж Трояндофілів згадується нашим Антонієм Новгородським у 1202 році як один з найбагатших на різні мощі і святині, але вказуючи

¹⁹ Макарий. История русской церкви. 2-е изд. СПб., 1868, с. 84.

²⁰ Priant. Exuviae sacrae Constantinopolitanae. I, 127–140.

на мілот пророка Ільї, що зберігався там, він не згадує ні глави св. Климента, ні св. Климентія²¹. Граф Ріан, спираючись на ім'я св. Климента, вважав саму главу, взяту Далмацієм апокрифічною. Можливо, що це так, але для історії глави св. Климента, як київської реліквії, потрібно мати на увазі і це роздвоєння святині напередодні її зникнення з Києва. Для вияснення питання про те, яку главу св. Климента могли вкрасти в Царгороді згадані паломники, варто мати на увазі, що Василь Македонянин збудував каплицю на честь багатостраждального мученика Климента Анкірського (за Діоклетіана † 312 р.) і поклав там його главу²². Цю голову і моці Агатангела, його учня, згадує і автор початку XIII століття Миколай Месаріт²³.

2. Перст Йоанна Хрестителя

Слова єпископа Онуфрія: “такоже ставать грѣци роукою святого Ивана”²⁴, викликають до себе значний інтерес враховуючи ту обставину, що Київ здобув також і перст тієї руки Йоанна Хрестителя, якою в Царгороді поставлялись в єпископи.

Проложне сказання про цю подію, знайдене М. Нікольським у рукописній Мінеї-Четї Київської духовної академії, XVI ст., дихає глибиною старовиною і гласить:

“Въ той же день [7 января], пренесеніе честнаго перста Іоанна Крестителя, десныя его руки въ Русь отъ Царяграда:

Г҆҆ Б҆҆ нашем҆҆ Іисусу Христ҆҆, не токмо греческ҆҆ю страну просвѣтивш҆҆ крещеніем, и свое имѧ прославивш҆҆, і святыя своа угодники, но и р҆҆ск҆҆ю землю просвѣтивш҆҆ святым҆҆ крещеніем... Сего бо Іоанна Предтечу Ирод оустѣче, славімо же ест тѣло его въ градѣ Севастѣ, глава ж его и р҆҆ска славима и чтима въ Цариградѣ, въ Р҆҆си ж славим честны его прѣсть, въ градѣ Кіевѣ, всегда ж имѧ его славимо ест. Оуже бо Господеви Б҆҆ нашем҆҆, посѣтивш҆҆ новаго своего винограда, землѧ р҆҆скіѧ, иж насади десница его, і своим изволеніем даст пріити честныя р҆҆ски

²¹ “Съ странъ же того Трояндофилица монастыре і ту множество і мошей святыхъ; и Илины милотіи ту часть ест...” [Паломник Антонія архиепископа Новгородского / Изд. Хр. Лопарева // Православный Палестинский сборник. СПб., 1899, т. XVII, вып. 3(51), с. 25].

²² Кондаков Н. Византийские церкви и памятники Константинополя. Одесса, 1887, с. 58. У Продовжувача Теофана сказано: “καὶ τὸ ἐπ’ ὀνόματι τοῦ πολυπαθοῦς καὶ καρτερικωτάτου τῶν μαρτύρων Κλήμεντος εὐκτήριον εἰδείματο, ἐν ᾧ καὶ τήν, θεῖαν τοῦτου κάραν καὶ ἄλλων πολλῶν μαρτύρων ἱερὰ ἐναπέθετο λείψανα”. Theoph. cont. 329, 19.

²³ Heisenberg A. Nikolaos Mesarites. Würzburg, 1907, p. 39, 36, 69. Θήκη τῶν ἱερομαρτύρων Ἀγαθανγέλου καὶ Κλήμεντος.

²⁴ ПСРЛ. Т. II, стлб. 341.

Предтечевы пѣрстѣ ѿ Царѣграда въ Русь, иж принесен быст въ град великій Кіевъ при князи Владимирѣ Мономахѣ в лѣто 5 шестсотное и положен быст въ церкви св. Іоанна на Сѣтомли у Кѣпшина монастырѣ. Славим же і благодаримъ ѿ всѣхъ благовѣрныхъ вязей и ѿ всѣхъ христілюбивыхъ рускихъ сыновъ сего ж Іоанна Предтечу, та больши сѣща всѣхъ пророкъ, чтем и славимъ честный его праздник, та тои спободисѣ пріати за врѣхъ (верхъ?) свѣтыи агныца Божія, въземлющаго грехи всего мира, емѣ же слава²⁵.

Мені зовсім не відома доля цієї реліквії і М. Нікольський не наводить жодної вказівки на неї в пам'ятках нашої давньої писемності, проте, важливість її у зв'язку зі вказівкою на звичай греків ставити митрополитів рукою Іоанна Хрестителя, може викликати до неї також інтерес руських істориків, що вивчають політичні і церковні зв'язки Русі і Візантії.

3. Мощі св. Ольги

Деякі нові дані про мощі св. Ольги і про її раку чи гроб оприлюднені останнім часом і ще не увійшли в кругозір наукових досліджень.

Про існування нетлінних мощей св. Ольги повідомляє уже Лаврентієвський літопис: “Се бо вси человекѣци прославляють видаща лажаша въ тѣлѣ на многа лѣт²⁶”.

Нещодавно оприлюднений М. Нікольським “Кирилла мниха канонъ и стихиры на память преподобной княгини Ольги, бабы Владиміра” належить безсумнівно до домонгольського періоду, а за деякими даними свого складу має бути віднесений до епохи XII століття, якщо не раніше.

Тут трапляються дані, що цілком підтверджують літописне свідчення про мощі св. Ольги:

“... источникъ неисчерпаемъ крове Христовы, его же пивше нетлѣнна пребывши, за вся ны молишися.

... вѣрою поощимъ тя и кланяючимся рацѣ нетлѣннаго ти тѣла ... нетлѣнна на вѣки пребываеши Олго преславная” тощо. Ці стихирі змальовують нам поклоніння раці з мощами св. Ольги.

В проложному житії XIV століття, оприлюдненому О. Соболевським, всі ці дані розкриваються ще повніше:

“Нъ Бога дължника собѣ створи, иже ю тако прослави, нетлѣнніемъ блаженоіе тѣло вѣнчавъ, і еже и нынѣ (донынѣ) видимо ієсть (бысть) всѣми руськими сынами²⁷”.

²⁵ *Нікольський Н.К.* Материалы для истории древнерусской духовной письменности № I–XXIII. СПб., 1907, с. 56–57.

²⁶ ПСРЛ. Т. I: Лаврентьевская летопись, стлб. 68.

²⁷ *Соболевский А.* Памятники древнерусской литературы., с. 68.

Вираз “видимо ієсть” і “быть” змушують залучити до справи свідчення про раку з мощами св. Ольги, які інколи наводяться, як не зовсім достовірні і не пов’язані з усім корпусом відомостей.

Так у “Пам’яті і похвалі Володимиру”, пам’ятці, яку О. Шахматов відносить до часу існування невитісненої ще легенди про хрещення Володимира в Києві²⁸, себто до XI–XII століття, мовиться:

“Ино чюдо слышите о ней [Ольге – Д. А.]: въ гробѣ идѣ же лежить блаженое и честное тѣло блаженя княгинѣ Олги, гробъ камень малъ въ церкви святяга Богородица, ту церковь камену създа блаженный князь Володимеръ въ честь святѣй Богородици, и єсть гробъ блаженя Олги, – и на верху гроба оконце сътворено и туда видити тѣло блаженя княгинѣ Олгѣ лежаще цѣло, да иже кто вѣрою приидеть, отворится оконце и видить честное тѣло ея, лежаще цѣло, и дивяся чюдо таковому, толико лѣтъ въ гробѣ лежащу тѣлу не раздрушимомуся”²⁹.

В цій оповіді гроб св. Ольги описується невеликим і кам’яним. Цей гроб не є первісним, в який було покладено тіло св. Ольги. В згаданому вище проложному житті мовиться, що Володимир, “въземъ отъ землѣ тѣло бабы своєѣ неплѣнны. вложъ въ раку дрѣвяноую и постави въ церкви святяга Богородица, юже самъ създа”³⁰.

В який час і ким дерев’яний гроб був замінений кам’яним я не знаю. Немає також відомостей про те, хто окував та позолотив її раку. Що рака була позолоченою доказується виразом одного стихира мніха Кирила:

“Кивоть тя позлащєнь Духомъ, спасшую міра”.

Рака і мощі св. Ольги зникли невідомо в який час. Можна припустити, проте, що в Києві їх не було уже в XIV столітті в епоху написання вказаного раніше проложного житія.

Варіанти до слів “тѣло нынѣ видимо єсть”, які виправили на вираз: “донынѣ видимо бытъ”, вказують, що переписчик більш раннього тексту вже знав про зникнення тіла і раки св. Ольги³¹.

²⁸ Шахматов А. Разыскания..., с. 28.

²⁹ Соболевский А. Памятники древнерусской литературы..., с. 20–21. Голубинский Е. История русской церкви. М., 1900, т. I, с. 211.

³⁰ Соболевский А. Памятники древнерусской литературы..., с. 68.

³¹ Див.: Серебрянский Н.И. Древнерусские княжеские жития (Обзор редакций и тексты) // ЧОИДР, 1915, кн. 3 (254). Автор задає дуже цікаве питання, чи не можна слова “гробъ камень малъ” читати “гробъ мороморянь”? Дійсно, дивною видається вказівка на малу величину гроба, незрозумілу для цілих мощей (с. 33, прим. 2). Він чомусь припускає, що мощі св. Ольги під час нашествия татар були заховані в землі. Чому саме заховані в землі, коли сам автор відмічає, що в одному із псковських синодиків місцем погребіння св. Ольги

4. Мощі і раки свв. Бориса і Гліба у Вишгороді

Пошанування мощей свв. Бориса і Гліба розкриває перед нами одну з найважливіших сторінок в історії давньоруського мистецтва, позаяк на-вряд чи в якомусь іншому випадку можна спостерігати більш чіткий пере-нос форм київського мистецтва в інші області давньої Русі до монгольської навали, ніж у поширенні пошановування свв. київських мучеників.

Мощі невинно убієнних свв. Бориса і Гліба почивали в церкві св. Василя в Вишгороді під землею до часів Ярослава, який після пожежі, що знищила цю церкву, збудував нову на п'ять верхів і поставив мощі мучеників з правого боку церкви в їх дерев'яних раках. Лише за Ізяслава тіла свв. мучеників були поставлені в кам'яних раках у новій церкві, збу-дованій Ізяславом на заміну Ярославової, що згоріла.

Найбільшу пошану до рак св. мучеників виявив Володимир Моно-мах ще під час свого князювання в Переяславлі. Нестор оповідає про це такими словами: “И си убо любовь многу имѣяше къ святыма и многу приношеніе творяше има. таче сице умысли сотворити да окуеть сереб-ромъ и золотомъ святѣи рацѣ... и пришедь ноць премѣри гроба, рас-клепавъ доски сребрены и позолотивъ, и паки тако-же пришедь нощю и обложивъ окова... святая гроба страсотерпцю Христову мученику Бо-риса и Глѣба... се же преже сътвори въ лѣто **ѡѡѡ**. а послѣди по пренесе-ній и множайша съдѣла надъ святыима гробом: исковать бо сребрныя доски и святыя по нимъ издражавъ и позолотивъ покова. воръ-же сереб-ромъ и золотомъ съ хрустальными великими рознизании устрои, имущъ вверху по обилоу злату свѣтильна позолочена и на нихъ свѣщѣ горящѣ оустрой выну. и тако украси добрѣ. яко не могу сказати оноу оухыщре-нія по достоянію довольнѣ, яко многимъ приходящемъ и отъ грекъ и отъ инѣхъ земель и глаголати: никдѣ-же сицеи крсоты нѣсть, а и многимъ святыхъ раки видѣли есмы”³².

Якщо Володимир Мономах прикрасив раки свв. Бориса і Гліба вночі позолоченими дошками, то Олег Святославович задумав звести замість дерев'яної кам'яну церкву, яка незабаром була “свершена и исписана”,

називається Псковський Іванівський монастир (с. 33). Мені видається, що така реліквія могла бути перенесена на північ, як і мощі свв. Бориса і Гліба.

Так само автор даремно не приділив уваги зауваженню М. Нікольського про те, що дерев'яна рака є свідченням більш раннього уложення літературного джерела [Нікольский Н.К. Указ. соч., с. 35]. Свв. Борис і Гліб також були перекладені з дерев'яних рак у кам'яні при особливих урочистостях, які мали відбутись і при заміні дерев'яної раки на кам'яну св. Ольги.

³² Сборник XII века Московского Успенского собора, вып. 1 / Издан под наблюдением А.А. Шахматова и П.А. Лаврова // ЧОИДР, 1899, кн. 2, отд. 2.

але Святополк Київський “акы зазря труду его и не хотяше ею пренести, зане не самъ бѣше ею создалъ церкве тоя”. Лише по смерті Святополка гробниці мучеників були урочисто перенесені в нову кам’яну церкву Володимиром Мономахом, що зайняв київський стіл. Після цього перенесення рак свв. мучеників Володимир Мономах і облаштував описане вище убранство над гробницями. В Іпатіївському літописі про ці події розповідається дещо інакше, при чому вся споруда називається теремом, який хотів спорудити Володимир Мономах над раками, посеред церкви. Тут розповідається, що при перенесенні рак виникла чвара між Володимиром Мономахом і Давидом з Олегом Святославовичами: “Володимероу бо хоташу ꙗ поставити средѣ церкви и теремъ серебрянь поставити над нима, а Давидъ и Олегъ хоташцета поставити ꙗ в комару ... идеже бѣста оустроеноѣ комарѣ има”³³. За порадою митрополита кинули жереб на трапезі: “да кдѣ изволита мученика ту же ꙗ поставимъ”³⁴. Жереб випав на долю Давида і Олега і раки були поставлені в своїх заздалегідь приготованих комарах. “Володимеръ же окова рацѣ сребромъ и златомъ и оукраси гроба ею, тако же и комарѣ покова сребромъ и златомъ”³⁵. При порівнянні обох оповідей виявляється, що Володимир Мономах хотів влаштувати над раками терем чи покров лише в тому випадку, якби вони залишались посеред церкви, і що його задум влаштувати покров був пов’язаний з вільним простором над раками. Враховуючи, що останні були розміщені в окремих комарах, то текст, повідомлений Нестором, цілком доповнюється текстом літопису. Володимир Мономах, виявляється, влаштував “воръ”, себто срібну огорожу, позолочену, з великими кришталевими привісками, і навколо, на цій огорожі, зверху, позолочені світильники зі свічками. Самі раки він прикрасив срібними кованими позолоченими дошками з зображеннями на них свв. Бориса і Гліба. Літопис до цього додає ще і те, що він окував сріблом і позолотив самі комари, в яких стояли раки.

В 1191 році раки свв. Бориса і Гліба були перенесені із Вишгорода на річку Смядін, як про це свідчить проложне сказання про цю подію, віднайдене М. Нікольським у рукопису Троїце-Сергієвої лаври (№ 793) XVI століття.

Тут сказано: “Въ лѣто 6699 (1191) є индикта въ ѿ мѣсяцъ, августа въ аї день принесени бысть рацѣ во святѣи святую мученику Бориса и Глѣба из Вышагорода къ Смоленскѣ и положена быста оу святѣю

³³ ПСРЛ. Т. II, стлб. 281.

³⁴ Там же, стлб. 281.

³⁵ Там же, стлб. 282.

мученику въ монастырѣ на Смядинѣ при благовѣрномъ и христороби-
вомъ князе Давиде Ростиславиче, а Мстислави внѣцѣ и правнѣцѣ Вла-
димири предержай всю область смоленскѣю, сына же своего Владимира
посади Вышегородѣ, благъ совѣтъ помыслиша и се ему на оумъ Богу
возложишу возлюби оубо и пренесе ѿ Вышняго города и Смолеска чест-
нѣи рацѣ святѣю мученикѣ... [коротко викладається історія мощей
у Вишгороді. – Д. А.]... Благоволи Богъ и святая оугодника его, ѡсвети
монастырь свои и сътворит и вторы Вышегородъ, не восхотѣста бо
инѣмъ странамъ въ нѣвѣденіи ѡставити мѣста сего, идѣж оубиень бысть
святый Глѣбъ и кровь свою святѣю за Христа проліа, за люди своа и по-
даста намъ знаменіе свое честнѣи рацѣ тѣ, и поставлешѣ быста... Тогда
же и ѡсвящена бысть церковь святѣю мученикоу на Смядинѣ, великим
священіемъ благовѣрнымъ княземъ Давидомъ и епископомъ Семиѡномъ
при игѣменѣ (пустое место) архима[нд]рита Игнатіа, на славу Богу
и святыма на честь и на прибѣжище всѣмъ крестъанамъ ѿ Христе Исѣсе
Господе нашемъ ему ж слава”³⁶.

Причина перенесення рак свв. Бориса і Гліба на Смядіну в цій
пам’ятці не тільки не вказана, але, очевидно, зумисне прихована, позаяк
безпосередньою причиною подається те, що Давид Ростиславович
не хотів залишити невідомим місце на Смядіні, де був убитий Гліб.
Так як це місце було здавна добре відомим і на ньому була збудована бать-
ком Давида – Ростиславом Мстиславовичем у 1145 році церква св. муче-
ників Бориса і Гліба, то навряд чи вказана причина може бути істиною.
В історичній перспективі припустима більш глибока і важлива причина.
Так як Вишгород часто зазнавав лиха від нашествия половців і церква свв. Бо-
риса і Гліба піддавалась пограбуванню, на кшталт того страшного розгрому,
який описаний в Іпатіївському літописі під 1093 роком: “первое зло на воз-
несенє оу Трепола, второе оу на празникъ Бориса и Глѣба”³⁷ (у Бориса
і Гліба), і позаяк мощі свв. Бориса і Гліба були для збереженості перенесені
не в Київ, а в Смоленськ і звідти на Смядіну, то найімовірніше в перенесенні
мощей потрібно вбачати явище, що подібне до перенесення Андрієм Бого-
любським у 1145 році чудотворної ікони Богородиці із того самого Вишго-
рода. Неспокійно і небезпечно стало тримати такі святині на півдні.

Хоча більшість старовинних церков свв. Бориса і Гліба загинули,
а мощі зникли, проте, від Вишгородських храмів, що змінювали послі-
довно одні одних, іде проміння в багато давніх руських областей.

³⁶ Никольский Н.К. Указ. соч., с. 114–115.

³⁷ ПСРЛ. Т. II, стлб. 213.

До цього часу збереглось пошанування свв. Бориса і Гліба, що раніше виражалось у поширенні їх ікон, з діяннями і без них, по всьому півдню і півночі. Тут, у Вишгороді, при першій Ярославовій церкві були написані за наказом самого Ярослава перші ікони свв. Бориса і Гліба, поставлені при вході в саму церкву, тут же ми дізнаємось про зображення їх на срібних позолочених дошках, виконаних Володимиром Мономахом. У Києві і Вишгороді з'явилися перші житія і перші ілюстрації до них, так само як і до чудес, записаних у Вишгороді при їх раках. Відомі різноманітні випадки привезення з Києва у різні області Русі зображень свв. Бориса і Гліба, а згодом перенесення на північ і інших реліквій, пов'язаних з пошануванням свв. мучеників. Але огляд цих ікон має увійти до складу нової праці, де будуть розібрані історичні відомості про відомі ікони і предмети київського мистецтва, що частково загинули в Києві, частково перенесені на північ.

5. Ніготь і меч св. Бориса

Окрім мощей і рак свв. Бориса і Гліба в давнину пошанувувались і були відомі також ніготь і меч св. Бориса.

В сказанні про свв. Бориса і Гліба говориться, що під час урочистого відкриття рак свв. мучеників у Ізяславовій церкві у Вишгороді, коли всі побачили мощі, князь Святополк “имъ руку митрополичю и держащую святого руку прилагаше къ вереду имъже боляше на шии, и къ очима, и къ темени, и посемъ положи руку въ гробѣ. Начаша же пѣти святу ю литургію. Святославъ же рече къ Бернови: “нѣчто мя на головѣ бодеть”. И сня Бернь клобукъ съ князя и видѣ ноготь святого и сня съ главы. И дасть и Святославу, онъ же прослави Бога о благодареніи святого”. В Читанні Нетора цей епізод розповідається у зв'язку з рукою і нігтем св. Бориса, а не Гліба. Причину різноголосся можна назвати лише гіпотетично. Можливо, що якийсь текст виправляє неточність іншого, користуючись більш достовірними відомостями, які могли зберігатись у великокнязівських сім'ях, і мені видається, що сказання, як пам'ятка більш пізня і в якій використано Нестерове Читання, не могло увійти в таку різку суперечливість з одним зі своїх першоджерел, якби на це не було вагової причини в указаних сімейних переданнях³⁸.

Іншою родовою святинею був меч св. Бориса. Коли і як він дістався Ярославичам, відомостей немає. Відомо проте, що якимось чином Борисів

³⁸ Насправді ці тексти показують процес переходу Глібо-Борисівського культу в Борисо-Глібський.

меч дістався Андрію Боголюбському і висів у нього в спальні в ніч убивства в Боголюбіві.

Коли вбивці вривались до нього в спальню, він “вскочи, хотѣ взати мечь и не бѣ ту меча, бѣ бо томъ дни вынѣлы Амбаль ключникъ его; то бо мечь бѣшетъ святаго Бориса”³⁹. Гліб Рязанський, що пограбував Володимир після смерті Андрія Боголюбського і забрав цей меч, змушений був Михайлом II Юрійовичем повернути все награвоване у Володимирі.

В. Татищев виклав цю розповідь за манускриптом Єропкіна “яко обстоятельнейшее”⁴⁰ і передав такими словами.

Посли Гліба до Мстислава оголосили, що вони повинні “от Мстислава и Ярополка золото и серебро, ружье и протчее все, особливо образ святые Богородицы, книги и мечь святаго Бориса возвратить”. Клятвено ствердивши цей договір, Михайло постановив знову образ св. Богородиці в церкву, “тут же и меч Борисовъ положил”⁴¹.

Цей меч зображено в мініатюрі Сильвестровської збірки таким, що висить у наметі Бориса, коли він стояв станом на Льті по поверненні з походу на печенігів.

На більш пізніх іконах інколи цей меч вручає Борису сам Володимир, посилаючи його проти печенігів⁴².

³⁹ ПСРЛ. Т. II, стлб. 586–587.

⁴⁰ Татищев В.Н. История Российская. М.; Л., 1964, т. III, с. 250.

⁴¹ Там же, с. 113.

⁴² Айналов Д. Очерки и заметки по истории древнерусского искусства. IV. Миниатюры “Сказания” о свв. Борисе и Глебе Сильвестровского сборника // ИОРЯС, 1911, т. XV, кн. 3, с. 20, 57.